

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Een bijzondere alliantie

SOLANGE LEIBOVICI

Is psychoanalyse enkel en alleen een therapeutiek, een medicijn, een verband, een toverpoeder, iets dat geneest? In eerste instantie denk je, waarom niet? Alleen, psychoanalyse is dat absoluut niet.
(Lacan 2005, p. 22)

Als kind al was ik gefascineerd door de vraag waarom mensen zeggen wat ze zeggen, doen wat ze doen, zijn zoals ze zijn. Op jonge leeftijd begon ik boeken over psychoanalyse te lezen en zocht daar antwoorden die ik ook vaak vond. Eerst las ik alles door elkaar: Fromm en Jung, Marie Bonaparte en Melanie Klein, Rank en Bettelheim. Mijn favoriet was Freud. Sigmund. Hij leerde mij te schiften en de echte psychoanalyse van de valse te onderscheiden. Jung heb ik snel bij het vuilnis gelegd: zijn raciale psychologie beviel mij niet. Tijdens mijn studie Franse letterkunde had ik het geluk dat er in Nederland een paar mensen waren die de toepassing van psychoanalyse op literatuur doceerden: Han Verhoeff in Amsterdam, Henk Hillenaar en Walter Schönau in Groningen. Dat deden zij met kennis van zaken maar vooral ook met hartstocht. Ik had gevonden wat ik zocht. Mijn reis door het literair-psychoanalytische landschap geeft zo'n beetje de ontwikkeling weer die de bijzondere alliantie tussen psychoanalyse en literatuur heeft meegemaakt. Om de fantastische vertellingen te begrijpen die de negentiende-eeuwse Franse literatuur rijk is, bleek Freuds ontdekking van het *unheimliche* onontbeerlijk. Op hun beurt lieten Freuds gevalsbeschrijvingen zich vaak lezen als novellen van Schnitzler. Ik ontdekte dat veel literatuurwetenschappers zich door de psychoanalyse hadden laten inspireren, zoals bijvoorbeeld Charles Mauron met zijn psychokritiek. Mauron (1963) zag in de literaire tekst terugkerende onbewuste motieven die heel even de oppervlakte aanroerden en die hij 'obsederende metaforen' noemde. Hij bestudeerde het geheel aan teksten die een auteur of dichter had geproduceerd, zodat via thematische of formele overeenkomsten schema's duidelijk werden. Dit kreeg de naam 'superpositions'. Voor Mauron reflecteerden die superpositions de 'persoonlijk mythe' van de auteur, die hij zag als een uitdrukking van zijn onbewuste persoonlijkheid. Maurons psychokritiek werd echter aangevallen door Jean Bellemin-Noël. Deze verweet hem nooit in contact te kunnen komen met het onbewuste van de schrijver, omdat hij in feite zijn eigen netwerk van associaties interpreteerde, met in het

midden het beeld dat hij zelf op die plaats had gezet. Ondanks zijn bewondering voor de indrukwekkend rijke beelden die Mauryon uit de literaire tekst liet opdoemen, verweet hij hem niets anders dan een 'psychobiograaf' te zijn, die ernaar streefde een portret van het onbewuste leven van de schrijver te scheppen. In de tijd van het structuralisme was het *not done* om de auteur zo veel aandacht te schenken: het ging om de tekst en de tekst alleen. Bellemin-Noël lanceerde de prachtige uitdrukking 'l'inconscient du texte' en schoof zijn eigen methode naar voren: de 'textanalyse'. Daarmee bedoelde hij een psychoanalytische lezing van een literaire tekst, waarbij zonder aandacht te schenken aan wat hij weet over de schrijver of zijn andere werk, de interpretator tracht een 'vertoog van het verlangen' te reconstrueren (Bellemin-Noël 1996, p. 75). Hij gaf de lezer hierbij een belangrijke rol: hij is 'medeschrijver' aan de tekst omdat hij die laat betekenen. Hiermee kwam Bellemin-Noël dicht bij de uit de Verenigde Staten overgewaaid 'reader response theory', waarmee vooral Norman Holland naam heeft gemaakt.

Volgens de reader response theory is interpretatie niet het openbaren van een objectieve waarheid of betekenis die er voor de interpretatie al was, maar het creëren van betekenissen door degene die interpreteert in de context van zijn conceptuele wereld. Noch de boodschap die de tekst doorgeeft noch de interpretatie kan objectief 'waar' zijn, want zij worden gestructureerd door vaak onbewuste individuele krachten. Degene die interpreteert moet tegelijk de tekst lezen en zichzelf lezen terwijl hij leest, dat wil zeggen zijn eigen reacties steeds bestuderen en analyseren. Hiermee toont de 'reader response' overeenkomsten met de dynamiek van overdracht en tegenoverdracht. De interpretatie moet reflexief zijn, de interpretator moet zich bewust zijn van de plaats van waaruit hij spreekt. Hij kent de tekst alleen via zijn eigen constructie ervan, zijn eigen persoonlijke stijl van waarnemen, zijn eigen ervaringen. De reader response leert de lezer om in de tekst van een ander zijn eigen fantasieën te herkennen, waardoor de literaire tekst ook een verdieping van zelfkennis tot gevolg heeft. Het blijft wel zo dat de psychoanalytisch geïnspireerde interpretatie van literatuur het bijna niet zonder de ervaring van de divan kan doen. Je kunt psychoanalyse leren kennen en begrijpen, maar om haar werkelijk te *verstehen* moet je de analyse zelf hebben meegemaakt.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw was 'psychohistory'¹ het onderwerp van vele discussies. Via het werk van Peter Gay, Peter Loewenberg, Dominic LaCapra, Saul Friedländer en Arthur Mitzman verdiepte ik mij in Freuds teksten over de cultuur. Friedländer was mijn grote bron van inspiratie. In *Histoire et psychanalyse* benadrukt hij het belang van de psychoanalytische aanpak, maar onderkent hij ook de zwakheden van de psychohistory, die er volgens hem niet in slaagt collectieve verschijnselen te interpreteren. Voor Friedländer is de biografie van alle historische vormen van onderzoek het meest geschikt voor een psychoanalytische aanpak (Friedländer 1975, 81). Mijn eigen promotieonderzoek ging over een Franse fascistische schrijver

uit het interbellum, en werd uiteindelijk onder invloed van mijn promotor Arthur Mitzman een psychobiografie.² Pierre Drieu La Rochelle, intellectueel, fascist, vrouwenhater en antisemiet, stond zo ver van mij af als mogelijk was, maar werd uiteindelijk een mens van vlees en bloed. Ik probeerde hem te leren kennen en te analyseren via zijn teksten, uitspraken en handelingen, om daarmee beter de tijd waarin hij leefde te begrijpen. Misschien wilde ik al te graag voor een keer zelf analyticus zijn, wat natuurlijk niet kan. Helaas was de psychohistory een boeiend, maar kort leven beschoren. Ik keerde terug naar de literatuur, waar het een en ander was veranderd: Lacan had zijn intrede in Nederland gedaan.

Ik begon ondanks enige aversie Lacan te lezen, en begreep snel dat je iemand nodig had om je zijn vreemde en vervreemdende universum binnen te leiden. Dankzij Antoine Mooij's *Taal en verlangen* kwam ik iets dichterbij. Hoewel Mooij (1997) benadrukte dat de psychoanalyse het werk van Freud was en «van Freud alleen», liet hij zien dat de psychoanalyse niet bij Freud eindigt en met Lacan een nieuwe weg was ingeslagen. Interessant in Lacans visie vond ik vooral de nadruk op de taal en op het onbereikbare verlangen. «Le désir de l'homme, c'est le désir de l'autre» (Het verlangen van de mens is het verlangen van de ander). En Lacan plaatste de seksualiteit weer op de plek die Freud haar had toegekend. De lessen van Lacan en na hem Žižek bleken vooral vruchtbaar op het gebied van de cinema. Een film als Almodovars *Hable con ella* blijkt daarmee nieuwe interpretaties mogelijk te maken.

In deze film gaat het om seksuele onzekerheid en de grillige uitwaaiingen van gender. Of, zoals Lacan het schrijft: «In een relatie vraagt een man zich af of hij werkelijk een man is, een vrouw of zij echt een vrouw is. Dat geldt onmiddellijk en voor iedereen» (Lacan 2005, p. 33). Marco is een stoere journalist die als een vrouw kan huilen bij een sentimenteel liedje, Benigno is een zachtaardige verpleegkundige die een meisje in coma verkracht en een kind bij haar verwekt, Lydia is een stierenvechtster die doodsbang voor slangen is, Alicia een balletdanseres en schone slaapster die fungeert als object van verlangen: zij is afwezig en toch draait alles om haar. Bisexualiteit in haar uiterlijke kenmerken wordt voorgesteld als een soort onvolledigheid, een verwarrend gegeven dat alleen de kunstenaar kan ontstijgen. Het verhaal is ingebed in visuele scènes zoals de balletten van Pina Bausch en het zwart-witfilmpje, de *mise-en-abyme*³ die het verhaal simplificeert, herhaalt en ook omkeert door de intertekstuele verwijzing naar *The incredible shrinking man* uit 1957. Zwart-wit gefilmd omdat het gaat om een verboden oedipale fantasie en daarmee afstand in de tijd — en dus ook afstand tot de fantasie — wordt gecreëerd.

Een mooie wetenschapster heeft als experiment een man heel klein gemaakt, zo klein dat hij tijdens haar slaap in haar kan verdwijnen. De

dubbelzinnige houding van de man ten opzichte van de vrouwelijke genitaliën is zichtbaar aan de wijze waarop deze zijn verbeeld: anatomisch incorrect, alsof hun echte vorm nog onbekend is of misschien te angst-aanjagend, wat tevens een komisch effect veroorzaakt. De kleine naakte man is nieuwsgierig naar wat zich achter de half geopende schaamlippen bevindt en hij gaat naar binnen, tot zichtbaar genoeg van de slapende vrouw. Dit wordt herhaald in de plot van de film: in het ziekenhuis wordt Alicia eerst door Benigno gemasseerd zoals hij dat bij zijn moeder deed, en vervolgens misbruikt hij het in coma verkerende meisje. Doordat zij op bijna 'onbevleete' wijze zwanger raakt, komt zij weer tot bewustzijn.

Voor Lacan zijn mannelijkheid en vrouwelijkheid twee tegengestelde en conflicterende pogingen van de mens om de relatie tot castratie te symboliseren. Het bekende 'il n'y a pas de relation sexuelle' (er is geen seksuele relatie) betekent dat deze twee pogingen nooit gelijk kunnen zijn, ze zijn niet complementair noch compatibel. Dit ontbreken van coördinatie tussen de mannelijke en vrouwelijke positie ziet Lacan als de basis voor het onkenbare en niet-symboliseerbare van het seksuele verschil. Bij Freud was de castratie verbonden met het oedipuscomplex, bij Lacan is de castratie dat wat ontbreekt, dat wat ik nooit zal bezitten en maakt dat ik niet gelukkig kan worden. Voor Žižek is de castratie het proces waarbij wij geseksueerde wezens worden. Hij noemt dit 'de gedwongen keuze': we denken dat we het onmiddellijke genot van het lustprincipe kunnen inruilen voor een plek in de symbolische orde, wanneer wij ons aanpassen aan de taal en aan de gender die ons toebedeeld is. Maar dat is een illusie want die keuze gebeurt alleen op het niveau van de taal: ik ben een jongetje, ik ben een meisje. Het seksuele wezen dat in ons zit, past zich daaraan echter niet aan, vandaar de vele virtualiteiten van gender.

Het verhaal van *Hable con ella* lijkt in contradictie met de titel. Gevoelens worden voornamelijk via het lichaam geuit, want communicatie met taal is problematisch. De symbolische orde laat misverstanden ontstaan, wij zeggen dingen die niet waar zijn. Wat Almodovar laat zien, is dat er over seksualiteit juist niet gesproken kan worden, omdat het hier gaat om emoties en fantasieën die alleen via beelden of muziek tot uitdrukking kunnen worden gebracht.

Café Mueller van Pina Bausch laat zoveel indringender dan woorden zien hoe mannen de steeds opnieuw opduikende obstakels proberen weg te halen die de weg van het vrouwelijke versperren. Benigno sterft, maar dat is niet erg want Benigno was slechts een toevallige voorbijganger. Alicia keert terug naar de wereld der levenden en ontmoet Marco, maar ook dat is van secundair belang. In het laatste exotisch-zwoele ballet aan het einde van de film lijken mannelijkheid en vrouwelijkheid met elkaar verzoend, en dat is het echte happy end.

Tegenwoordig is het bij Nederlandstalige volgelingen van Lacan in zwang om in de psychoanalyse een ethiek te zien die Freud er nooit in gelegd heeft.⁴ En Lacan is natuurlijk ook geen eindpunt: de psychoanalyse is nooit opgehouden om nieuwe visies op literatuur te bieden. Zo blijkt bijvoorbeeld Winnicotts 'potential space' bruikbaar te zijn in de literatuurwetenschap. Literatuur ontstaat in de potentiële ruimte tussen externe en interne realiteit, en literaire symbolisering tonen overeenkomsten met transitionele objecten; die staan voor de overgang tussen de subjectieve en de objectieve wereld, maar ook voor 'de overgang tussen het protosymbool dat zijn betekenis nog niet representeert maar presenteert, en het echte symbool dat door het kind op den duur ervaren wordt als iets dat niet de moeder is maar wel naar haar verwijst' (Hillenaar & Schönau 2004, p. 185). En misschien moeten we, zoals Pierre Bayard het suggereert, niet langer de psychoanalyse op de literatuur toepassen maar de literatuur op de psychoanalyse. In de 'toegepaste literatuur' wordt geen externe theorie op de literatuur geprojecteerd, maar wordt juist nieuwe theorie geproduceerd door de literatuur zelf. Want zouden schrijvers als Shakespeare, James of Proust niet zelf hebben nagedacht over psychische verschijnselen en in hun werk theoretische uitwerkingen van deze verschijnselen hebben nagelaten (Bayard 2004, p. 46)?

Waar de psychoanalyse in medische kringen haar kracht dreigt te verliezen, is zij in de geesteswetenschappen nog altijd springlevend. In *Het belang bij de psychoanalyse* wijst Freud erop dat er naast het praktische therapeutische bedrijf ook andere gebieden zijn waar de psychoanalyse een vooraanstaande rol kan spelen: in de taalwetenschap, de filosofie, de cultuurgeschiedenis, de kunstwetenschappen, de sociologie, de pedagogiek, de biologie en de genetica (Freud 1913). Omgekeerd wil Freud de geesteswetenschappen een plaats geven binnen de psychoanalytische opleiding, en ontwerpt hij het programma voor een 'psychoanalytische hogeschool'. Dat programma zou moeten omhelzen:

«[...] naast de dieptepsychologie, die altijd de hoofdmoot zou blijven, een inleiding in de biologie, zo omvangrijk mogelijk de wetenschap van het seksuele leven, enige bekendheid met de ziektebeelden van de psychiatrie. Anderzijds zou het analytisch onderricht ook vakken omvatten die ver buiten de interessesfeer van de arts liggen en waarmee hij in zijn werk niet te maken krijgt: cultuurgeschiedenis, mythologie, godsdienstpsychologie en literatuurwetenschap. Zonder een goede oriëntatie op deze gebieden blijft voor de analyticus een groot deel van zijn materiaal onbegrijpelijk» (Freud 1926, p. 181).

Deze belangrijke aspecten van de psychoanalyse worden in de opleiding helaas over het hoofd gezien, daar wordt de rijkdom van Freuds denken over kunst, cultuur en literatuur veronachtzaamd. Vooral literatuur en psycho-

analyse horen bij elkaar, of, zoals Adam Phillips het opmerkt, 'Literature is probably a better preparation for the practice of psychoanalysis than the reading of anything else' (Phillips 2000, p. xvi). Dat je niet zomaar elkaars terrein kunt binnenstappen, daar had Freud al voor gewaarschuwd: 'Een dergelijke toepassing vooronderstelt vakkennis, die de analyticus niet bezit, terwijl degenen die deze kennis wel bezitten, de deskundigen, niets van analyse weten en misschien ook niets willen weten' (Freud 1932-1933, p. 163).⁵ In de academische wereld worden psychoanalytische theorieën in hun toepassing op andere disciplines onderwezen, maar de contacten tussen degenen die de psychoanalyse beoefenen en degenen die haar toepassen zijn onvoldoende geïnstitutionaliseerd. Was dat wel gebeurd, dan was de positie van de psychoanalyse ongetwijfeld sterker geweest, en had zij een opvallender culturele en sociale rol kunnen spelen. Los van de culturele context is de psychoanalyse vooral een specialisatie geworden, en niet de geprivilegieerde taal die ze moet en kan zijn.

Terwijl de klinische psychoanalyse vaak een hooghartige houding aannam ten aanzien van de nieuwe 'leken', stelden de geesteswetenschappen zich open voor de nieuwe wetenschap. En hoewel de psychoanalytische therapie steeds scherper bekritiseerd werd, bleek dat de invloed van de psychoanalyse op de geesteswetenschappen enorm is geweest. Zonder Freuds inbreng zouden deze zich in heel andere richtingen hebben ontwikkeld. In alle menswetenschappen gingen vooraanstaande onderzoekers de dialoog met Freud aan: Elias in de sociologie, Lévi-Strauss in de antropologie, Derrida en Ricoeur in de filosofie, Genette, Felman en Holland in de literatuurwetenschap, en vele anderen volgden. Dankzij Lacan en later Žižek bleef Freud in de belangstelling, en dat gebeurde in eerste plaats in de literatuurwetenschap. Freud heeft altijd een beroep gedaan op literaire werken om een bevestiging te vinden van zijn hypothesen over het bestaan en de werking van het onbewuste. Omgekeerd kan de literatuurwetenschap niet meer zonder de psychoanalyse om versholten betekenissen en veelzeggende herhalingen in de tekst te interpreteren. Zoals Hillenaar en Schönau opmerken, kan literatuur als een vorm van psychoanalyse en psychoanalyse als een vorm van literatuur worden gezien (Hillenaar & Schönau 2004, p. 14). Je kunt nog verder gaan en stellen dat de psychoanalyse literatuur is en de literatuur psychoanalyse. Over het laatste schrijft Harry Stroeken: 'Er worden conflicten uitgewerkt doordat innerlijke tegenstrijdigheden over verschillende romanpersonages worden verdeeld, situaties worden voorgesteld zoals de schrijver ze graag had gezien, de schrijver kan een situatie tot het einde toe doordenken en zo voort. [...] De kunstenaar wordt niet beheerst door zijn complexen, maar hij kan er gebruik van maken' (Stroeken 2005, p. 232).

Naast een therapie werd de psychoanalyse steeds meer een theorie over de psyche en de menselijke ontwikkeling, de cultuurgeschiedenis en de interpretatie van kunst en literatuur. Het slechte nieuws is dat de psychoanalyse

in psychologiefaculteiten een ondergeschoven kind is geworden. Het goede nieuws is dat zij alom vertegenwoordigd is in discussies die plaatsvinden binnen de geesteswetenschappen, in het bijzonder bij de literatuurwetenschap. Daar bleek dat het belang van de psychoanalyse niet zozeer lag in het beantwoorden van vragen, want antwoorden zijn net als literaire teksten voorlopig en eindig, maar in het stellen ervan. Terecht kan men zich met Peter Brooks afvragen 'van wie' Freud nu eigenlijk is, en waar Freud op de beste en meest effectieve manier wordt onderwezen (Brooks & Woloch 2000, p. 3). Hieruit volgt een andere vraag: is de psychoanalyse bezig zich van de psychologie te verplaatsen naar de tekstwetenschappen, waar zij uiteindelijk voor een belangrijk deel ook uit ontstaan is?

Literatuur

- BAYARD, P. (2004). *Peut-on appliquer la littérature à la psychanalyse?* Parijs: Les éditions de Minuit.
- BELLEMIN-NOËL, J. (1996). *La psychanalyse du texte littéraire*. Parijs: Nathan.
- BROOKS, P. & WOLOCH, A. (red.) 2000. *Whose Freud?* New Haven/Londen: Yale University Press.
- DE BLOCK, A. & MOYAERT, P. (2004). *Oneigenlijk gebruik — De psychoanalyse voorbij haar grenzen*. Kapellen: Pelckmans.
- FRIEDLÄNDER, S. (1975). *Histoire et psychanalyse*. Parijs: Seuil.
- FREUD, S. (1910). De toekomstkansen van de psychoanalytische therapie. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische Beweging 1* (p. 13-24). Amsterdam/Meppel: Boom.
- FREUD, S. (1913). Het belang bij de psychoanalyse. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische Beweging 1* (p. 29-55). Amsterdam/Meppel: Boom.
- FREUD, S. (1926). Het vraagstuk van de lekenanalyse. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische Beweging 2* (p. 111-195). Amsterdam/Meppel: Boom.
- FREUD, S. (1932-1933). Colleges inleiding tot de psychoanalyse — nieuwe reeks. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Inleiding tot de Psychoanalyse 3* (p. 13-202). Amsterdam/Meppel: Boom.
- GEYSKENS, T. (2005). De troostende glimlach van het Boven-Ik, *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 11, 196-206.
- HILLENAAR, H. & SCHÖNAU, W. (2004). *Tekst en psyche*. Amsterdam: Boom.
- LACAN, J. (2005). *Mon enseignement*. Parijs: Seuil.
- MAURON, CH. (1963). *Des métaphores obsédantes au mythe personnel — Introduction à la psychocritique*. Parijs: Corti.
- MOOIJ, A. (1997). *Taal en verlangen*. Amsterdam: Boom.
- PHILLIPS, A. (2000). *Promises Promises*. Londen: Faber & Faber.
- STROEKEN, H. (2005). *Dromen — Brein en betekenis*. Amsterdam: Boom.

Noten

- 1 De toepassing van psychoanalytische theorieën op de geschiedschrijving.
- 2 De term wordt hier anders gebruikt dan bij Bellemin-Noël: bij een psychobiografie wordt vooral de persoonlijkheid van iemand psychoanalytisch belicht.
- 3 mise-en-abyme = 'spiegeltekst', vgl. het Droste-effect.
- 4 Tomas Geyskens (2005) noemt *Eros en ethiek* van Marc De Kesel 'een bizarre uitvergroting van deze tendens'.
- 5 Er zijn nog altijd analytici die, zoals Freud het opmerkt, 'als dilettanten, meer of minder toegerust met vaak inderhaast bijeengeraapte kennis, binnenvielen op terreinen van wetenschap als...' (Freud 1932-1933, p. 163).